

Herod's Building Projects—State Necessity or Personal Necessity? /

מפעלי-הבנייה של הורדוס — צורכי הממלכה או צורך אישי

Author(s): אהוד נצר and E. Netzer

Source: *Cathedra: For the History of Eretz Israel and Its Yishuv* / קתדרה: לתולדות ארץ

ישראל ויישובה, חוברת 15

1980 / אפריל ניסן תש"ם pp. 38-51

Published by: יד יצחק בן-צבי / Yad Izhak Ben Zvi

Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/23397382>

Accessed: 16/07/2014 08:10

Your use of the JSTOR archive indicates your acceptance of the Terms & Conditions of Use, available at

<http://www.jstor.org/page/info/about/policies/terms.jsp>

JSTOR is a not-for-profit service that helps scholars, researchers, and students discover, use, and build upon a wide range of content in a trusted digital archive. We use information technology and tools to increase productivity and facilitate new forms of scholarship. For more information about JSTOR, please contact support@jstor.org.

יד יצחק בן-צבי / Yad Izhak Ben Zvi is collaborating with JSTOR to digitize, preserve and extend access to *Cathedra: For the History of Eretz Israel and Its Yishuv* / קתדרה: לתולדות ארץ ישראל ויישובה

<http://www.jstor.org>

מפעלי-הבנייה של הורדוס – צורכי הממלכה או צורך אישי

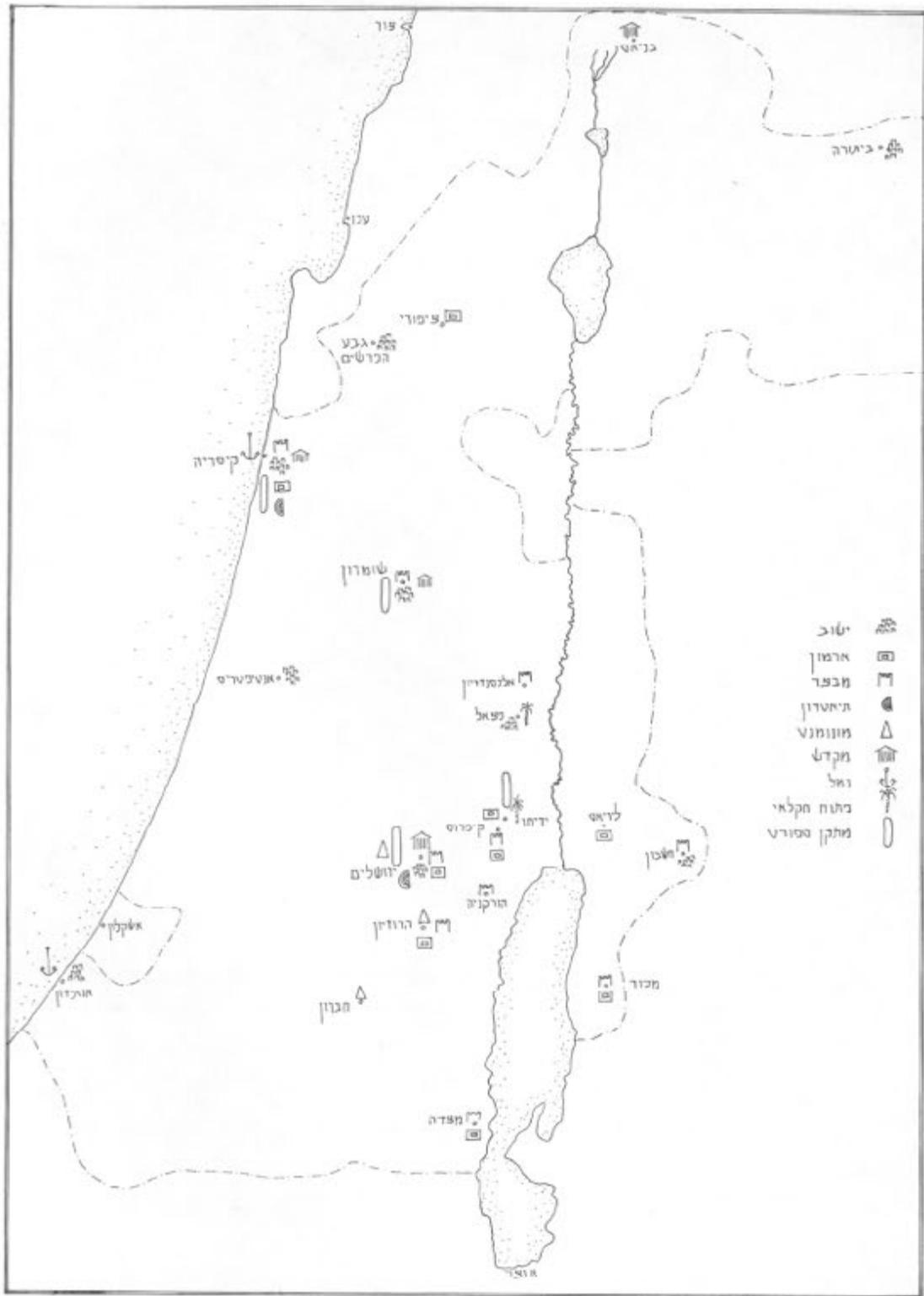
אהוד נצר

מחקר מפעלי-הבנייה של הורדוס צעד צעד גדול עם החפירות הארכיאולוגיות שנערכו במצדה,¹ בהרודיון,² ליד הר-הבית,³ בקיסריה,⁴ באַנְטִיפְטָרִיס,⁵ בכַנְיָאס,⁶ בקיפְרוֹס⁷ ובבקעת-יריחו.⁸ מידע זה מאפשר לנו לערוך דיון מקיף על האדריכלות ההורדוסית,⁹ אולם אין ספק כי הנושא עוד יחייב העמקה והרחבה.

יריעת מפעלי-הבנייה שהקים הורדוס רחבה ומרשימה. עשרים אתרים, לפחות, בתחומי-ממלכתו זכו למפעלים שונים וכן כ-13 אתרים מחוץ לגבולותיה. החל באשקלון ובעכו וכלה בניקופוליס שבמערב יוון. מן הראוי לעמוד על גיוונם הרב: יישובים, ערים וערי-מבצר; ארמונות. מבצרים וארמונות-מבצר; נמלים; כיכרות ורחובות-עמודים; תיאטראות. איצטדיונים והיפוֹדְרוֹמים; גימנסיונים ובתי-מרחץ; מונומנטים; מפעלי-מים עירוניים וחקלאיים; גני-נוי מפוארים; מחסני-מזון ומאגרי-מים; מקדשים פאגאניים ומקדש מרכזי בירושלים.

שני המקורות העיקריים לחקר מפעלי-בנייה אלה הם השרידים הארכיאולוגיים וכתביו של יוסף בן-מתתיהו.¹⁰ שניהם משלימים זה את זה ואפשר לדון בהם בפועל כמכלול אחד. חלק מהם מוכר לנו אך-ורק מן הכתובים, ביניהם: בית-המקדש, האַנְטוֹניָה והארמון המרכזי בהר-ציון שכירושלים.

- 1 ראה: י' ידין, מצדה – כימים ההם בזמן הזה, חיפה 1966, ושם ביבליוגרפיה.
- 2 ראה: א' נצר, 'הרודיון', דפים למורי דרך, נובמבר-דצמבר 1976, עמ' 1-34, ושם ביבליוגרפיה.
- 3 ראה: ב' מזר, 'חפירות ארכיאולוגיות בירושלים העתיקה', ארץ-ישראל, ט (תשכ"ט), עמ' 161-174. ראה גם: ב' מזר, 'חפירות הארכיאולוגיות ליד הר הבית', שם, י (תשל"א), עמ' 1-33.
- 4 ראה: א' נגב, 'קיסריה', אנציקלופדיה לחפירות ארכיאולוגיות בארץ-ישראל, ב, ירושלים 1970, עמ' 500-509, ושם ביבליוגרפיה; וכן: י' לויין וא' נצר, 'חידושים בחקר קיסריה', קדמוניות, 42-43 (תשל"ח), עמ' 70-75.
- 5 ראה: חדשות ארכיאולוגיות, מח-מט (1974), עמ' 50-53; נא-נב (1974), עמ' 21-23; נו (1975), עמ' 27-29; נט-ס (1976), עמ' 25-27; סג-סד (1977), עמ' 40-41; סז-סח (1978), עמ' 32-34.
- 6 ראה: חדשות ארכיאולוגיות, סג-סד (1977), עמ' 6.
- 7 ראה: א' נצר, 'קיפְרוֹס', קדמוניות, 30-31 (תשל"ה), עמ' 54-61.
- 8 ראה: א' נצר, 'ארמונות החורף של מלכי החשמונאים ובית הורדוס ביריחו', קדמוניות, 25-26 (תשל"ד), עמ' 27-36; הנ"ל, יריחו – ממצאים מימי הבית השני, ירושלים 1978, עמ' 12-34.
- 9 הדברים הנאמרים כאן מבוססים בחלקם הגדול על חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה: ניתוח ארכיטקטוני-ארכיאולוגי של הבנייה מהתקופה ההרודיאנית בהרודיון וביריחו, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשל"ז, בהדרכתו של פרופ' י' ידין.
- 10 ובעיקר: תולדות מלחמת הרומאים עם היהודים, א, ב, וה, וקדמוניות היהודים, טו-יז. על אף הסתירות הקטנות שבין התיאורים הנוגעים למפעלי-הבנייה של הורדוס בשני המקורות הללו, משלימים התיאורים-בעיקרם זה את זה. עם התקדמות המחקר הארכיאולוגי אפשר, לדעתנו, להסביר טוב יותר את הסתירות. מפעלי-הבנייה היחיד שזכה לתיאורים במשנה במסכת מידות ובמסכת תמיד.

מפעלי-הבנייה של הורדוס בתחומי ממלכתו

מפעלי-הבנייה של הורדוס מחוץ לתחומי ממלכתו.

- 1 אשקלון; 2 עבר; 3 צר; 4 צידון; 5 הנשק; 6 ביירות; 7 לאודקיה; 8 גבל;
9 טרפוליס; 10 אנטיוכיה; 11 רדוס; 12 חוס; 13 ניקופוליס

לעומתם, יש שרידים ארכיאולוגיים שאפשר לשייכם בבירור לימיו של הורדוס, גם אם אין הם נזכרים כלל בכתובים, כגון: האיציטדיון בשומרון¹¹ או המחחס המקודש בחרון.¹²

מעורבותו של הורדוס במלאכת הבנייה

אין עוררין על כך שלהורדוס היה עניין אישי רב במלאכת הבנייה. יתירה מזאת, סביר להניח כי היתה לו יד בהחלטות על מקומם, על תוכנם ועל אופיים האדריכלי של רבים ממפעליו. אין ספק, מכל מקום, שהיתה ל'מלך הבנאי' הבנה עמוקה במלאכת הבנייה והאדריכלות. תשומת לבו של הורדוס

11 ראה: נ' אביגד, 'שומרון', אנציקלופדיה לחפירות ארכיאולוגיות בארץ-ישראל, ב (לעיל, הערה 4), עמ' 527-538, ושם ביבליוגרפיה.

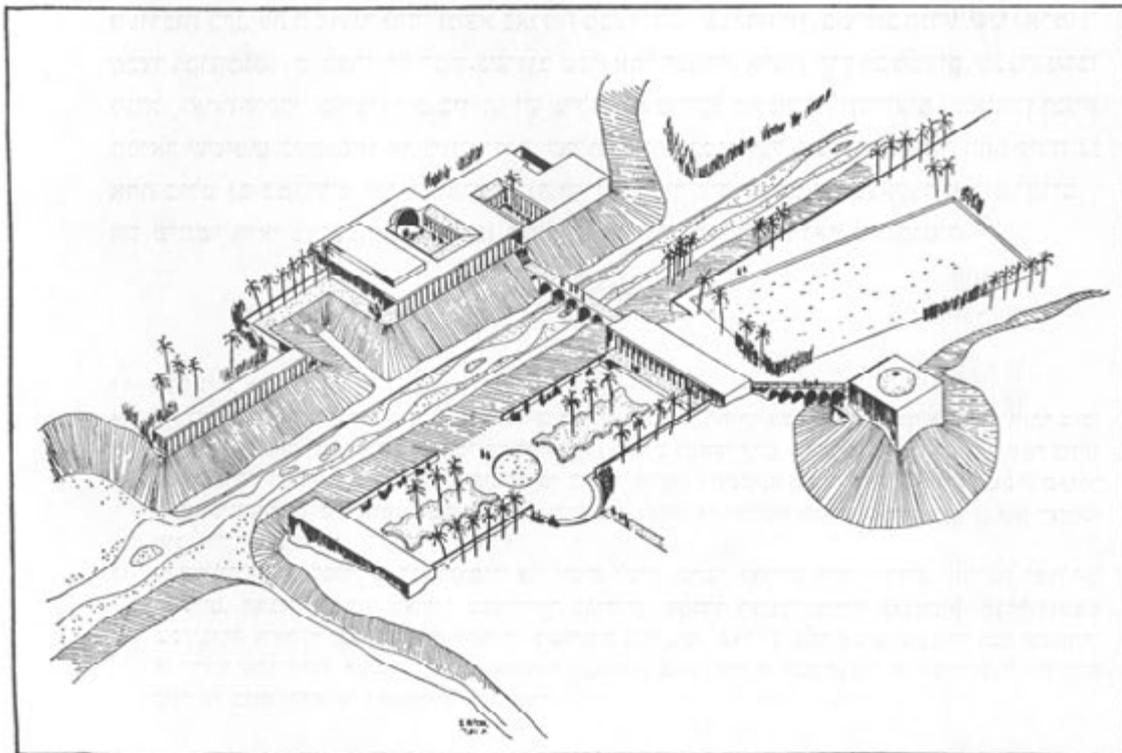
12 ראה: L.H. Vincent & E.J.H. Hackay, *Hebron le Haram El Khalil*, Paris 1923

אל מפעלי-הבנייה שהקים באה לידי ביטוי בולט בכתביו של יוסף בן-מתתיהו, בדבריו על סיועו של המלך לשיקום הסטיו החרב באי ח'יז:

... הוא נהרס במלחמת מתרדת ובגלל גודלו ויופיו לא היה קל לקוממו כמו שאר [חלקי העיר] – נתן כסף בשיעור שהיה בו לא רק כדי סיפק לגמור הבנייה, אלא גם ליותר מזה. הוא פקד עליהם שלא ישבו בחיבוק ידיים אלא יקימו ויחזירו לעיר ביתר מהירות את הדרה המיוחד לה (קדמוניות היהודים, טז, 18-19; ההדגשה שלי – א"נ).

למעורבותו הישירה במלאכת הבנייה אנו מוצאים סימוכין בקטע אחר של אותו הסופר, בדבריו על בניין בית-המקדש:

המלך הורדוס לא נכנס לשום תחום משלושת התחומים האלה; הוא נמנע מכך משום שלא היה כוהן, אולם התעסק בעבודות בניין הסטווים והתחומים החיצוניים וכנה אותם במשך שמונה שנים (שם, טז, 420; ההדגשה שלי – א"נ).

שחזור ארמון-החורף השלישי של הורדוס, משני צדד ואריקלט

מה רב היה תסכולו של הורדוס, שנגזר עליו איסור כניסה אל פאר מפעליו. את התחליף מצא בכניין הסטווים סביב הר-הבית. אפשר ללמוד זאת מן הציטטה האחרונה. ועוד נשוב לכך להלן. אין בידינו מידע על זהות האדריכלים שעבדו בשירותו של המלך ואף בנאיו נזכרים בכתביו של יוסף בן-מתתיהו אך-יורק פעם אחת.¹³ גם אם לא נזכרו, אין ספק כי רבים היו האדריכלים והבנאים בשירותו ומעמדם של הבכירים שבהם היה ודאי נכבד. אולם, היתה גם להורדוס עצמו יד במלאכת התכנון של המפעלים אותם יזם או קידם – מעורבות שאנו מבחינים בה בשלושה תחומים.

א. הבחירה הקפדנית של האתר, שהיתה לעתים אף דראמאטית, כולטת במפעלים הבאים: בארמון הצפוני במצדה; בנמל קיסריה; בארמון שעל חוף-הים בקיסריה; במכלול ארמון-החורף, השלישי במניין.¹⁴ שכנה ביריחו משני צדי ואדי-קלט, כדי ליהנות מזרימת המים העונתית בסוף כל חורף. אמנם האופנה בעולם הרומי היתה באותן שנים בניין חווילות לאורך חוף-ים או חוף-אגם אך במקומו של הארמון משני צדי הוואדי יש גישה מקורית ויוצאת-דופן.

ב. קביעת תוכנו של המפעל – ה'פרוגראמה'. חתימת ידו האפשרית של הורדוס בקביעת תוכנו של המבנה באה לידי ביטוי במפעלים הבאים: באנטוניה – בשילוב שבין ארמון ומבצר בלב-לכה של ירושלים, מעל להר-הבית. שילוב דומה היה גם בארמון המרכזי שבנה הורדוס בהר-ציון כ-15 שנים לאחר הקמת האנטוניה; אולם באנטוניה היה הביצור הפונקציה הראשונה בחשיכותה ואילו בארמון המרכזי היה הארמון הנושא העיקרי.

מעורבות כקביעת ה'פרוגראמה' נמצא בארמון מבצר-ההר שבהרודיון. בשילוב הנדיר שבין ארמון-מבצר ומונומנט, וכן בהרודיון רבתי בשילוב שבין אתר הנצחה, ארמון-קנין רב ממדים, מבצר, מרכז מנהלי ואחוזת-קבר. בהיפודרום ביריחו יש שילוב לא מקובל בין מסלול-מירוצים, תיאטרון ובניין מפואר ששימש כגימנסיון או בית-אירוח. שילוב מיוחד במינו של פונקציות שונות תחת קורת-גג אחת כולט גם במגדלים רבי-הקומות שבנה הורדוס; הידועים שבהם הם פצאל, היפיקוס ומרים.¹⁵ הם שימשו ודאי כהבעת מגדלי-מגן וחצפית, חווילות מלכותיות ואף מונומנטים.

13 קדמוניות, טו, 390.

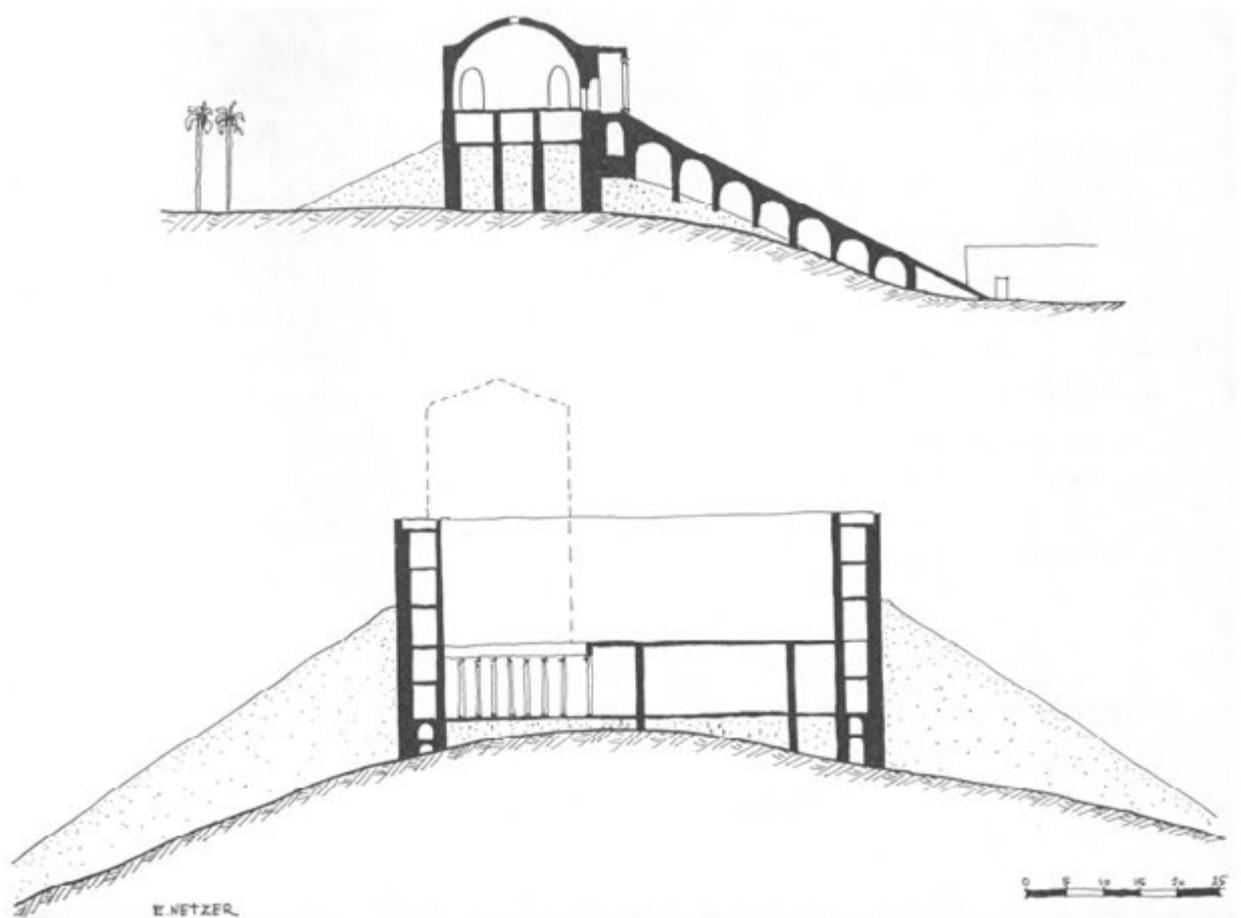
14 עד לעונה השביעית (חורף תשל"ט) הערכנו כי באיזור ארמונות-החורף מצויים שרידי שני ארמונות חורף מימי הורדוס – האחד (גימנסיון, לדעת פריצ'ארד חופר) מדרום לוואדי-קלט, והשני משני צדי הוואדי (אשר כינינו 'ארמון המורחב'). בעונת תשל"ט התברר כי באיזור ארמון החשמנאים בנה הורדוס מכלול נוסף, מאוחר לגימנסיון; אך קודם ל'ארמון המורחב'. אנו נוטים עתה לכנות את שלושת השלבים ארמון ראשון, שני ושלישי מימי הורדוס ביריחו.

15 לקאטיגוריה של המגדלים רבי-הקומות אנו נוטים לשייך שישה מגדלים משל הורדוס: שלושת המגדלים הנזכרים. המגדל המזרחי בארמון מבצר-ההר בהרודיון. המגדל הצפוני-המזרחי באנטוניה ומגדל דרוסוס שבקיסריה. נראה כי לכל המגדלים הללו היו משותפים גובה ניכר, פאר רב, מסד אטום ושם אחד מכני-משפחתו או ידידיו של הורדוס. אמנם בהרודיון ובאנטוניה השם כולל כשם האתר או כשם הבניין, אך אפשר שכל אחד מהם כונה גם כשם 'הורדוס' ו'אנטוניוס'. בהתאמה.

תחכים משחזרים דרך ארמון מבצר-ההר בהרודיון (למטה) והאולם שעמד על התל הדרומי בארמון-החורף השלישי של הורדוס ביריחו (למעלה)

מסלול ההיפודרום בירחו, מבט לדרום

שרידי ארמון הורדוס בקיסריה, מבט למערב

ג. קביעת עקרונות בסיסיים לתכנון הבניינים או חלקים בולטים בהם. זאת אנו רואים במפעליו הבאים:

בהרודיון, בהחלטה לבנות את ארמון מבצר-ההר כבניין עגול, שהשפך המלאכותי סביבו הוא חלק לא-נפרד ממנו. בניין יוצא-דופן זה נבנה, לדעתנו, על-פי דגם האנטוניה שהוקמה כ־15 שנים קודם-לכן. בהחלטה זו, לעגל את מה שהיה בירושלים ריבועי (או מלבני) יש בצד הגאוניות והחידוש קורטוב של סכימאטיות וגישה לא-מקצועית. מתוצאות הלוואי נציין את היותו של המבנה אקצנטרי – ולא צנטרי, כמתבקש מצורת העיגול או החרוט.¹⁶

16 המבנה עשוי היה להיות צנטרי אם חצרי-העמודים היחה עגולה וממוקמת כמרכז הבניין ואם ארבעת המנדלים היו זהים בצורתם ובגובהם. המתכננים יכלו גם לטקס את המנדל רב-הקומות לא במזרח הבניין אלא כמרכזו ולעצב על-ידי כך בניין צנטרי.

גישה מקורית עולה גם בבניין המגדלים רבי-הקומות. שהם יוצאי-דופן בעולם ההלניסטי-הרומי. הם נבנו אמנם בהשראת המגדלורים העתיקים, ובעיקר מגדל פארוס שבאלכסנדריה; אך הרעיון לשנות את תפקידם ואת מקומם מקורי ויחיד. בגישה מקורית ועניינית אנו מבחינים גם בהחלטה להעלות ביריחו בניינים על-גבי תלים מלאכותיים, כדי להתגבר על נוף העצים הסוככים. בניגוד לארמון מבצר-ההר בהרודיון, שקיבל את דמות ההר המלאכותי על-ידי שפך-עפר סביב הבניין עצמו, ניבנו ביריחו התלים כבסיס עליהם התנשא אולם מפואר, חווילה(?) ואף גימנסיון או בית-אירוח.¹⁷ ראוי לציין גם את תכנון ארמון-החורף השלישי, משני צדי ואדי-קלט: כאשר תכנון אחד – חובק את שני צדי הוואדי. עמדנו כבר על השילוב המיוחד של הפונקציות בהיפודרום ביריחו. נציין כאן גם את הפחרונות האדריכליים הנדירים שיושמו כאן: הן הצירוף שבין מסלול מיוצאי-סוסים ומרכבות לבין תיאטרון והן הצירוף האינטגרלי שבין תיאטרון ובין בניין הצמוד אליו מצדו האחורי, נדירים ביותר ואולי אף יחידים בעולם ההלניסטי-הרומי.¹⁸

מקורית ואף דראמאטית היא התפיסה הנמצאת בבניין הארמון הצפוני במצדה על-גבי מדריגות-הסלע הטבעיות. גם ההחלטה לבנות את המדריגה התיכונה בדמות תולוס,¹⁹ היתה אולי פרי הצעתו של הורדוס. החלטה אחרת – מקורית ומיוחדת במינה – היתה לבנות בריכת-שחייה בתוך הארמון בקיסריה,²⁰ שהוקם כולו על-גבי צוק-סלע בולט אל תוך הים.

התפרשותו של הרי-הבית מעל לכל הגבלה טופוגראפית – והקמת הסטיו המלכותי (הדרומי) הענק והמפואר דווקא בעד הדרומי הגבוה והקשה ביותר לבנייה – חייבו, ללא ספק, החלטות ממלכתיות. סביר להניח כי התפרשות זו היתה פרי-דמיונו ופרי-תעוזתו של המלך. וכבר עמדנו על כך שהסטיו הדרומי שימש פיצוי על התסכול שחייב היה להיות נחלתו של הורדוס בשל אי-יכולתו להיכנס לבית-המקדש.

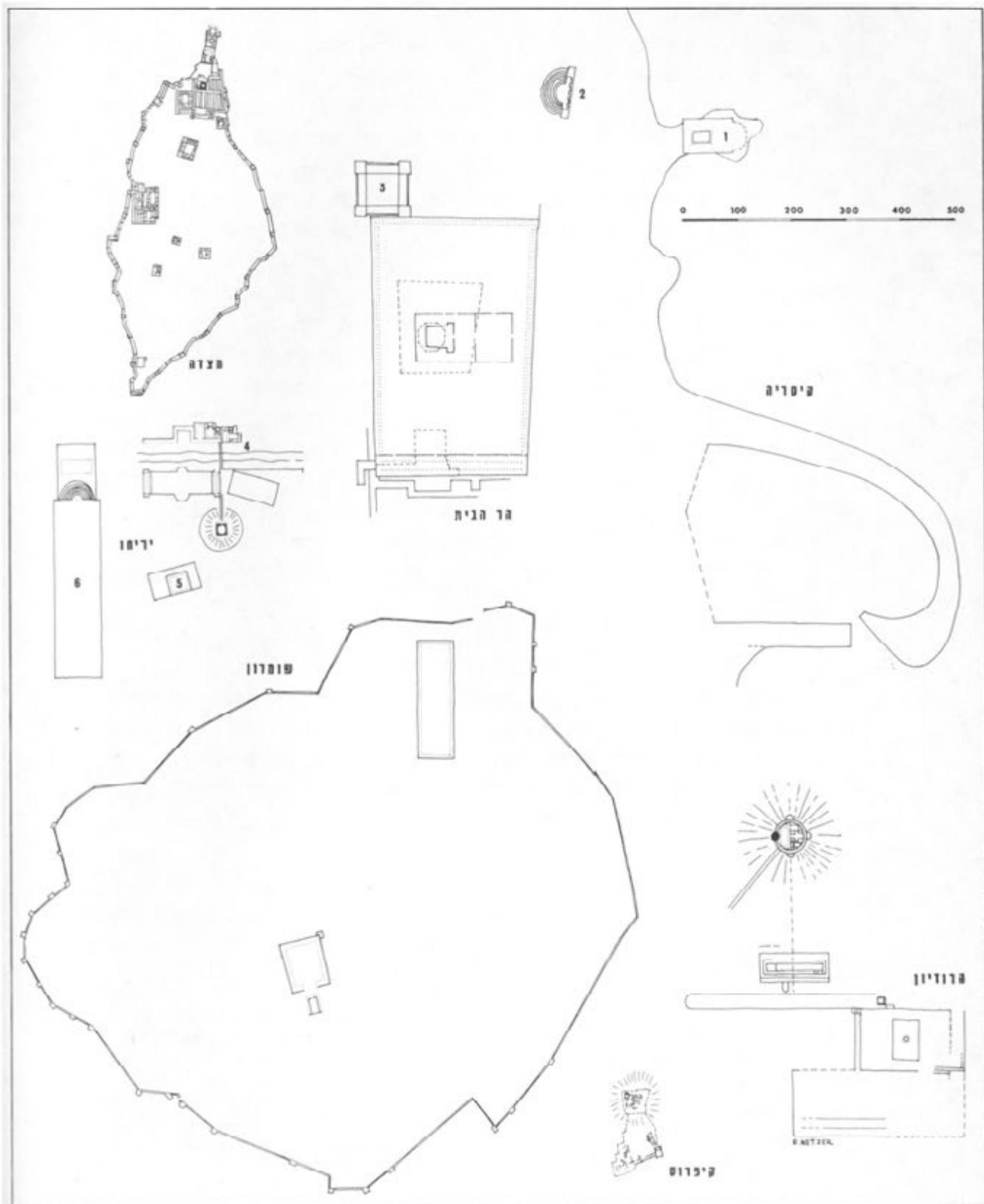
ריבוי זה של מפעלים המצטיינים במיקומם, ובהם צירופים לא-שגרתיים של פונקציות בד-בבד עם תכנון מקורי ויוצא דופן – כל אלה מביאים אותנו לידי מסקנה כי להורדוס עצמו היתה אולי יד בכך. נציין כי עיצוב רבים מן המפעלים הללו ותכנונם אינם מצטיינים דווקא בייחוד סגנוני אמנותי, אלא לעתים, ובעיקר בגיוון נושאי ('פרוגראמאטי') ובתכנון שהוא פרי הגיון צרף וגישה מקורית ועניינית. לפיכך אין הכרח לקשור את הכתר באדריכל אנונימי, רב-מעוף, שהיה אולי אבי הרעיונות האלה: אלא יש לראות את מקורם בהורדוס עצמו. המלך שהקדיש תשומת-לב רבה כל כך לבנייה במשך כל שנות-שלטונו הרבות.

17 ככל שלושת התלים המלאכותיים המוכרים לנו ביריחו נותרו רק היסודות לפליטה, ולפיכך יש לשער בכל שלושת המקרים את יעודו ודמותו של הבניין שעמד עליהם במקורו. בתל הדרומי בתלול אבו אל-עלאיק אנו משחזרים אולם עגול ומפואר (חלק מארמון הורדוס השלישי). בתל הצפוני באותו אתר אנו משחזרים חווילה מלכותית (חלק מארמון הורדוס השני) ועל-גבי תל אל-סאמראת (ההיפודרום של יריחו) אנו משחזרים גימנסיון או בית שנועד לקבלות-פנים לבאים אל התיאטרון וההימדרום.

18 המקום היחיד שבו אפשר לציין צירוף בין תיאטרון להיפודרום הוא אֶתְנִי שבאסיה הקטנה, אלא שהמקום מוכר עד היום מן הסקרים בלבד.

19 ראה: ירין (לעיל, הערה 1), עמ' 59.

20 ראה: לוינ' ונצר (לעיל, הערה 4), עמ' 73-75. נציין כי הקביעה שהיה כאן ארמון הורדוס של קיסריה היא טנטאטיבית עדיין ורק המשך החפירות במקום יאפשרו קביעה סופית.

השיקולים והמניעים למפעליו של הורדוס

נעבור עתה לבחון, זה לצד זה, את מפעלי-הבנייה של הורדוס. לשם כך אנו מצרפים מתווה הכולל את רוב המפעלים המוכרים לנו, בעיקר מן החפירות²¹ – כולם בקנה-מידה אחד. במתווה זה בולטת עוצמתם של המפעלים בהר-הבית, בקיסריה, במצדה, בהרודיון רבתי ובשומרון. אף ההיפודרום ביריחו מפתיע, במידה רבה בגודלו. נושא אחר המתבלט במתווה הוא רמתו הגבוהה של תכנון המכלולים – כמכלולים. לדעתנו, הגיעה האדריכלות ההורדוסית לאחד משיאייה ברמת תכנון המכלולים. הסדר והארגון שאפיינו את הממלכה כימיו באו כנראה לידי ביטוי בתכנונם של אלה.

נראה לנו כי על אף ממדיהם של כמה מן המפעלים הללו, לקנה-המידה המונומנטאלי – או הקולוסאלי – לא היה ערך לעצמו בעיניו של הורדוס. יוצא מן הכלל היה הר-הבית, ובייחוד הסטיו נבנה לפי קנה-מידה קולוסאלי.²² וכבר עמדנו על חשיבותו בעיניו של הורדוס. שאר הסטוויים בהר-הבית נבנו בקנה-מידה מקובל יותר. מכל מקום, כאשר נצרף את המופר לנו ממצדה. מהרודיון. מקיסריה, משומרון, מיריחו, מקיפרוס וממפעלים אחרים יתברר לנו כי קנה-המידה השליט בהם היה שונה לחלוטין מזה שלפיו נבנה הסטיו המלכותי בהר-הבית. הכוונה כאן בעיקר לבניינים עצמם, לחדרים, לחצרות ולסטוויים. המכלולים בשלימותם משתרעים לעתים על-פני שטח גדול ורחב, אך בבניינים עצמם ובפרטים שמהם הורכבו – אבני-הבניין, עמודים וכיוצא באלה – אין זיקה לגדול ביותר. האדריכלות ההורדוסית על עוצמתה והיקפה לא היתה אפוא 'מיגאלומנית'. ברי כי להורדוס – כמו לכל טירן – היה צורך פנימי בפרסום ובהחבלטות. אולם, לצד זה, יש להבחין במפעליו בנטייה חזקה לשימושיות ולתכליתיות. לפיכך, בנויים רובם על-פי קנה-מידה 'אנושי' ולא קולוסאלי. במאמץ הנדרש לבנות בניין אחד בקנה-מידה מונומנטאלי אפשר לבנות שלושה, ארבעה ואף יותר בניינים שתוכנם דומה – שיתפקדו באותה יעילות. זו היתה, לדעתנו, גישתו של הורדוס ברוב בנייניו.

נשאלת השאלה, אם נבנו המפעלים, בעיקרם, מתוך דחף פנימי לבנייה – מעין 'תאוות בנייה' או היו פרי חישוב ושיקול-דעת. כבר עמדנו על הבנתו העמוקה של המלך במלאכת הבנייה והאדריכלות. אין ספק כי בנייניו הוקמו לשם תכלית מוגדרת כדבעי. קשה להצביע על אחד ממפעליו שנעשה בשל קפריזה – בנייה לשמה. גישתו המעשית וההגיונית באה לידי ביטוי בראש-וראשונה בצירוף רב ככל האפשר של פונקציות באותו מבנה. הדבר בולט במיוחד בצירופים שבין מונומנטים לבין בניינים תועלתיים, וכך ראינו במיוחד כארמון מבצר-ההר בהרודיון ובמגדלים רב-הקומות שבנה. גם ברצון לשלב פונקציות שונות ומגוונות תחת קורת-גג אחת יש לראות את אחד מהישגיה של האדריכלות ההורדוסית.

21 נציין כי רק בהר-הבית ובאנטוניה העלינו על מתווה זה נחונים משוערים בלבד (שלא על סמך חפירות ארכיאולוגיות).

22 ראה גם: מזר, חש"א (לעיל, הערה 3), עמ' 2.

מתווה של מפעלי-הבנייה של הורדוס, משורטטים בקנה-מידה אחד. 1 – ארמון הורדוס בקיסריה; 2 – התיאטרון בקיסריה; 3 – מבצר-ארמון האנטוניה בירושלים; 4 – ארמון-החורף השלישי של הורדוס ביריחו; 5 – ארמון-החורף הראשון של הורדוס ביריחו; 6 – ההיפודרום ביריחו.

פרסום ויוקרה	חייפאר של המלך	בטחון פנים	בטחון חוץ	קשריחוץ	מנהל הממלכה	כלכלת הממלכה	צורכי העמים	
יוקרה	חייפהאר				צורכי הממלכה			
*****	***	*****	**	**	**	**	*****	בית המקדש אנטוניה ארמון מרכזי 3 מגדלים תיאטרון + היפודרום מונומנט O.R.
***	**	*****	**	*****	**	*****		נמל ארמון מקדש תיאטרון + היפודרום ביצורים כינור עירוני
**	**	**	***	**	**		***	מקדש איצטדיון ביצורים כינור עירוני
***	*****	*	*		**			הרוצח
**	**	*****	***					מצדה
*	*****			*	**	*****		אחיות המלך ארימנט החורף היפודרום
*	***	***	**		*			קיפוס (דוקי)
*	**	***	***		*			מכור
*	*	***	*		*			הווקנה
*	*	***	*****		*			אלכסנדרון
*		***	*****		*	*	*	חשבון
*					*	**	*	אנטיפטריס
*				**	*	***	*	אנתיודן
*	*				*	**		פצאל
			***		*		*	כתורה
		***	**		*	*	*	גבע הפרשים
*				*			*	בניאס (מקדש)
	**				*			ציפורי
	**				*			ליוויאס
**							***	חבורן
	**			*				אשקלון
*****				*****		**		מפעלים מחוץ לגבולות הממלכה

בגישה מעשית ופונקציונאלית אפשר להבחין גם בניצול חומרי-בניין מקומיים ושימוש בטכניקות-בנייה פשוטות וזולות. רוב בנייניו של הורדוס, כך הולך ומסתבר, היו מכוסים כלפי חוץ בטיח, כמו כלפי פנים. טיח זה, שנעשה ברמה מקצועית מעולה, אפשר לא רק הצנעת חומרי-בנייה זולים, כמו לבני-חומר לא-צרופות, אלא אף שילוב חומרי-בניין שונים באותו מבנה.²³ אין ספק כי להורדוס ולבני-דורו היה הטיח בעל ערך אסטטי רב. כאן המקום לציין כי הדעה ששררה בעבר, ועדיין נפוצה כיום, כי הבנייה באבני-גזית מאפיינת את בנייניו של הורדוס אין לה בסיס של ממש במציאות. מה היה צירוף השיקולים והמניעים שעמדו ברקע ההחלטה להקים את מפעלי-הבנייה השונים של הורדוס? כדי לנסות ולהבהיר סוגיה זו ריכזנו בטבלה שורה של שיקולים ומניעים. בעיקרה מושגת הטבלה על תיאוריו של יוסף בן-מתתיהו, על הרקע הכללי ועל הכרותנו את האתרים. שיקול רב משקל צוין בחמישה כוכבים ואילו יסודות משניים סומנו על-ידי ארבעה כוכבים ועד לכוכב אחד. ברי כי אין לקבוע קריטריונים מוחלטים אלא יחסיים בלבד.

מן הראוי להעיר כי אפשר שהארמונות הרבים שבנה המלך, אותם כללנו בקטיגוריה של חיי-פאר, שימשו בצד מגורי-המלך ובני-משפחתו גם מקום מפגש ואירוח לבכירים שבין נושאי המשרות בממלכה, שרבים מהם נמנו ודאי עם רעיו של המלך. גם למבצרי-המדבר היה כנראה תפקיד מסוים במנהל, לפי ששימשו גם כמקום הפקדתו של חלק מאוצרות-המדינה.²⁴ בנושא קשרי-החוץ של הממלכה כללנו את כינויים של ערים או של בניינים על-שם ראשי-השלטון הרומי וכן את המפעלים שמחוץ לגבולות הממלכה, שלא במקרה עמדו רובם ככולם על צירי הדרכים הימיות או היבשחיות שקישרו את ארץ-ישראל עם יוון ועם רומא.

יוסף בן-מתתיהו ובעקבותיו חוקרים רבים²⁵ נוטים להדגיש את שיקולי הפרסום והרצון להנצחה כמו גם את תפיסת-עולמו כשליט הֶלְנִיסְטִי שהביאה אותו לעסוק גם במפעלי-בנייה. אין להטיל ספק בכך שהפרסום והרצון להנצחה היו ברקע הקמתם של רבים מן המפעלים – עתים על-ידי קביעת שמם, עתים על-ידי עיצוב דמותם (ארמון מבצרי-ההר בהרודיון הוא דוגמה בולטת לכך) ועתים על-ידי עצם הקמתם (כמו המפעלים הרחוקים מגבולות הממלכה). אולם נראה כי לא הפרסום והרצון להנצחה בלבד, לא שאיפה לבנייה מונומנטאלית לעצמה ולא חיקוי מסורות הֶלְנִיסְטִיות היו בהכרח בראש מעייניו של הורדוס, אלא גם הרצון להקים בניינים למטרות מוגדרות – תשומת לב אישית ניתנה לשימושיותם ולתועלתם. גישה זו ניוונה ודאי מחוש המציאות העז של המלך, שבא לידי ביטוי הן בניהול מדיניות-החוץ והן בארגון ממלכתו וכלכלתה המשגשגת.

הרקע האדריכלי

אין ספק כי בנושאים רבים הלך הורדוס בעקבות החשמונאים. בכל מבצרי המדבר, לבד מהרודיון, הם קדמו לו. דפוסייהם של חיי-הפאר בארמונות-החורף ביריחו נקבעו על-ידי החשמונאים וגם

23 הדבר בולט במיוחד כשילוב לבני-חומר לא-צרופות ובטון רומי בציפוי אופוס טיקולטום ואופוס קוֹנְדֵרְטוּס כארמון השלישי ביריחו. וראה לעיל, הערה א.

24 אפשר ללמוד על כך בעקיפין מתוך דברי יוסף בן-מתתיהו במלחמות, ב, ב, כ.

25 נציין במיוחד את מחקרו של: א' שליט, הורדוס המלך, ירושלים 1962.

קטע מן האגף הצפוני בארמון-החורף השלישי של הורדוס ביריחו. הקירות מצופים אבנים בדגמי 'אופוס רטיקולטום' ו'אופוס קונדרטום'

במפעליהם בבקעת יריחו הם היו החלוצים. גם בעיטורי הקירות או רצפות הפסיפס נוכחנו לדעת ביריחו כי הורדוס קיים מסורות שהיו שכיחות בימי החשמונאים.

לצערנו, ידוע אך מעט מזעיר מן המחקר הארכיאולוגי על מרכזי השלטון ההלניסטי באנטיוכיה ובאלכסנדריה הקרובות כל כך לארץ וללא ספק השפיעו על הנעשה בה בתקופת החשמונאים ואף בימיו של הורדוס. אין גם ספק שהורדוס היה פתוח ללמוד מן התרבויות הקיימות ואלה שהתפתחו בימיו. בצדק צוינו בתי המרחץ הרבים כאחד החידושים הטכנולוגיים שהכניס אל מפעליו בהשפעת רומי.

דווקא כשטח טכנולוגיית הבנייה אין לראות בבנייניו של הורדוס חדשנות מיוחדת, מה גם שהיתה זו בנייה מסודרת ויסודית. את השימוש בכטון רומי כציפוי *opus quadratum* ו-*opus reticulatum* יש לראות כתופעה חולפת שיושמה על ידי בנאים שבאו מאיטליה וחזרו עם השלמת המלאכה אל ארץ-מולדתם. לטכניקה זו לא היה המשך או חיקוי בארץ.²⁶ קמרונות האבן המשולכים בבנייניו של הורדוס מוכרים בעולם היווני החל מן המאה ה-7 לפני הספירה וגם בארמון החשמונאים ביריחו יש עדות לשימוש בקמרון-אבן.²⁷ בנאיו של הורדוס השתמשו בהם בצמצום ובדרך-כלל רק לשם קירוי חללים הנמצאים בתנאי לחות. שיש בהם סכנה לרקבון של קורות-העץ – אמצעי הקירוי השכיח בארץ באותם ימים.

אין ספק כי בבנייניו של הורדוס יש הד למפעלים בעולם הרחב, כמו תיאטרונים, היפודרומים או חווילות הפתוחות לנוף ואלה הבנויות על חופי אגמים או ימים. מאידך, אין להוציא מכלל אפשרות גם השפעה ככיוון הפוך כמו בהד אפשרי לארמון הצפוני במצדה, בצוקי האי קפרי, עליהם בנה טיבריוס כמה חווילות-ארמונות.²⁸

★

אולם, מעל ומעבר להשפעות שקלט הורדוס מקודמיו או מסביבתו הקרובה או הרחוקה יש לציין את יחסו הלא-אמצעי של המלך-הבנאי למפעליו, כמו גם את מקוריותו. מקוריות זו לא נבעה בהכרח מתוך נטייה להתבטאות עצמית, כפי שנפוץ הדבר בין אדריכלים מתוך דחף אמנותי, אלא בעיקר מתוך שילוב הבנתו המעמיקה במלאכת התכנון וגישתו התועלתית. במפעלים שהותיר אחריו הורדוס יש אפוא ביטוי לרצונו ויכולתו של השליט להרבות בבנייה תוך מציגה פורה של מילוי צרכיו ומאוויו האישיים עם צורכי ממלכתו והעמים עליהם שלט.

26 שני המקומות היחידים, נוסף על יריחו, בהם נתגלו שרידי בנייה וזה הם קניאס (ראה לעיל, הערה 6) וירושלים. בירושלים יש מבנה עגול ממערב לשער-דמשק שנחנלה לראשונה על-ידי ק' שיק בשנת 1879 ונחקר מחדש על-ידי א' נצר ושרה בן-אריה בשנת 1977; ראה: חדשות ארכיאולוגיות, סה-סו (1978), עמ' 36-37. אין ספק, לדעתנו, כי שני מבנים נוספים אלה הוקמו בימיו של הורדוס ועל-ידי אותו צוות שפעל ביריחו.

27 מדובר בכורמים המצוי מחתת לרצפת חלקו הדרומי של הבניין המרכזי בארמון החשמונאי: אבני-הקמרון שדורות אמנם, אך נמצאה עדות ברורה לקמרון – בדפוס הטיח בקירות הצדיים.

28 ראה: A. Maiuri, *Capri—Its History and its Monuments*, Roma 1956